

מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל

פתח דבר

ממצאי גניזה המתעדים את נוסחי התפילה של בני ארץ ישראל הקדומים מועטים הם כידוע, ואין בהם כדי שחזור אמין ומלא של דרכי התפילה הארץ ישראליות בימי קדם. אף על פי כן הם עשירים יחסית בחלקה הנוגעת לתפילות השבת והחג. מועטים מאלה הרבה הקטעים המביאים נוסחאות של תפילות חול. שתי סיבות מסבירות כנראה את התופעה הזאת: אחת שתפילות החול, לפי שתדירות היו, נשתגרו בפי רוב הבריות ולא הורגש צורך תכוף להעתיקן, והשנייה שנוסחי הקבע הארץ־ישראליים של תפילות החול יצאו מן השימוש השוטף בקהילות חוץ לארץ מוקדם כנראה, וממילא לא הייתה סיבה שיעתיקו אותם בתקופות שאנו ניזונים משרידי כתביהן. אף על פי שאין בידינו בעניין זה ידיעות חיצוניות מפורשות, נראה שבשעה שהחלו כתבי היד נערמים בגניזה שבפוסטאט כבר זנחו בני ארץ ישראל שבמקום את הנוסח הקדמון של עמידות החול שלהם וקיבלו על עצמם את נוסחה של בבל.¹ מטעם זה אכן מרובים בגניזה בלא שיעור נוסחי עמידות החול הבבליות על פני מקבילותיהם הארץ־ישראליות. מה שנמצא בגניזה בכל זאת מנוסחי ארץ ישראל במדור הזה הגיע לשם בוודאי באקראי, מן הסתם מאמתחתם של נוסעים או מהגרים בודדים. שמרנים הרבה יותר היו בני הקהילה הזאת בתפילות (השבת ו)החג שלהם, ולפיכך נשתמר לנו בגניזה, כאמור, תיעוד עשיר (יחסית) של חלקה זו.² מובן שגם בפינה זו עדיין אנו חסרים הרבה. סקירה יסודית ושיטתית של הגניזה באשר למדור הזה נחוצה ודחופה, ולו בשביל שנדע סוף סוף מה ניתן עוד לצפות מן האוצר

1 ראה לעניין זה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ־ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח (להלן: פליישר, תפילה), עמ' 291, וראה שם במיוחד הערה 74. וראה גם הנ"ל, 'לסדרי התפילה בכית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות ז (תשנ"ג), עמ' ריז, רמג. מובן שבנוסחים הבבליים שאומצו על ידי בני ארץ ישראל שבחוץ לארץ נשתיירו גם מרכיבים ארץ־ישראליים, אם מעט ואם הרבה. מכאן נוסחי התפילה המעורבים הרבים המזדמנים לפנינו בין קטעי הגניזה.

2 חוק ידוע הוא בעולם התפילה שימים מקודשים במיוחד דבקים יותר משאר ימים בדפוס תפילה קמאיים. חידושים בתחום הליטורגי מתחילים כמעט תמיד בשוליים: הם חודרים משם אל המרכז רק לאט ובהדרגה.

המנוצר הזה. ככל מה שפורסם עד כה בתחום זה גם הדברים המעטים דלהלן עדיין עומדים בסימן התרומות שבאקראי. הם מוקדשים בהערכה עמוקה לפרופסור יונה פרנקל, חוקר רב פעלים ועמית יקר, שתרומתו לחקר תפילות ישראל תרומה של קיימא היא. על כל שכמותה מושתת הבית שעניינו נשואות לשכלולו.

הממצא: ברו ותוכו

כ"י קיימברידג', שתוכנו מתפרסם להלן, הוא כנראה מן הממצאים הליטורגיים הקדומים ביותר שנשתמרו בגניזת קהיר. זוהי מגילת קלף שנכתבה במקורה על צדה האחד בלבד (צד הבשר), ונגולה, שלא כרגיל במגילות הידועות, לאורכה:³ בשוליים התחתונים של היריעה שנשתמרה מודבקת אליה, בתפר שנפרם בחלקו (בצדו הימני), יריעה נוספת. היריעה הראשונה קטועה בראשה ואין לדעת כמה חסר ממנה. זו התפורה אליה למטה בלתה (או נקרעה) ברובה, ומוכן שגם היא אין לדעת בה מה היה אורכה. כמות שהיא כעת גודלה של היריעה השנייה פחות משליש מגודל היריעה שלפניה. השטח הכתוב של המגילה נשתמר במלואו בצדה הימני: התחלות השורות, הכתובות במקביל לתפר המקשר את שתי היריעות זו אל זו, שלמות אפוא למלוא אורך הממצא. אבל השוליים השמאליים נאכלו עם הזמן, וסופי השורות חסרים. החסר שבצד הזה אחיד (ולא גדול) עד סמוך למחצית היריעה העליונה; ממקום זה ומטה מעמיק החסר בצורת חצי עיגול, עד שהוא מתמלא שוב בשתי השורות האחרונות של היריעה. היריעה השנייה חסרה כולה בקו הזה כשיעור נקודת העומק המרבית של החסר ביריעה העליונה, אבל אפשר שהיא הייתה מעיקרה צרה יותר מזו שלפניה. מכאן ואילך מעמיק החסר משורה לשורה, עד שהוא מקנה ליריעה צורה של מעין משולש שקדקודו למטה. במקביל לזה מופיע גם בצד הימני של היריעה התחתונה חסר המתרחב והולך בכיוון אמצעה. קווי הגבול של ה'משולש' המתהווה באופן זה אינם ישרים כמובן; השורות העוקבות מתארכות ומתקצרות לסירוגין במידה מסוימת. הטקסט עצמו נשתמר בצורה משביעת רצון, ולפי שרובו פסוקי מקרא ונוסחי תפילה ידועים, אין קושי מיוחד בפיענוחו. הכתב עצמו דחוס מאוד אבל ניכר שהוא הופק בתשומת לב בידי סופר מומחה.

עמוד ב' של היריעות נשאר בתחילתו ריק. אבל לאחר זמן קשקשה שם יד מאוחרת, באותיות גדולות ומכוערות, משפט זה: 'כל השומע הזכרת השם מפי חברו

3 מגילות כאלו נקראות במחקר הקודיקולוגי (ברבים:) . ראה עליהן

Hebrew Manuscripts of East and West, וראה שם, בהערות, עמ' 107,

ספרות עשירה. וראה גם מ' בית-אריה, 'פלימפסטט מיינכן: שרידי מגילה מלפני המאה השמינית', קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 411-428. ריטולי עבריים שעלו מן הגניזה (ובתוכם גם כתב היד הנידון כאן) נזכרים שם, עמ' 417 הערה 29. לאחרונה נדפסו על פי שתי מגילות כאלו קטעים

מתוך פירוש קדמון, ממוצא ביזנטי, ליחזקאל ולתרי עשר, ראה *Greek Jewish*

Texts from the Cairo Geniza, וראה שם צילום פקסימילי של המגילות הללו.

ואינו מקללו הוא עצמו יהא בנידוי'. אחרי כן נכפל המשפט הזה, באותיות גדולות יותר, כלשונו ממש. אותה יד, ושמא יד אחרת, בלתי מנוסה אף היא, רשמה אחר כך את הכותרת 'בשם גלי רזים', והעתיקה, בכתב עברי, טקסט ערבי בעל תוכן אסכטולוגי.⁴ הטקסט נמשך עד סוף המגילה אבל השורות האחרונות מטושטשות ביותר.⁵ לפי הנראה אין שם עדיין סוף הקטע המועתק.

השימוש במגילות להעתקת טקסטים לא מקראיים היה נדיר מאוד בתקופת הגניזה. ממצאי האוצר הגדול הזה כתובים ברובם על דפים של קלף או של נייר שהשתייכו בשעתם לספרים, כלומר לקודקסים או לקונטרסים. המעבר מן השימוש במגילות לשימוש בקודקסים הושלם אצל אומות העולם זמן רב לפני 'תקופת הגניזה', וברור ששרידי המגילות (הלא מקראיות) שהגיעו אלינו משם נמנים עם השכבות הקדומות ביותר של החומר ששרר. הממצא הנידון כאן, שהוא (עד כמה שידוע לי) היחיד לפי שעה שנמצא מכיל נוסח של תפילת קבע שנמצא כתוב בצורה זו בגניזה,⁶ עולה כנראה בקדמותו על רוב העדויות הליטורגיות שנחשפו בגניזת קהיר, ואולי על כולן. מי שהפיק את המגילה הזאת התכוון לרשום בה, לשימושו של שליח ציבור, נוסח תפילה של יום חול. סברה מחויבת היא שהסופר כתב את הטקסטים שנאמרו במעמד הזה בזמנו מתחילתם ועד סופם, אבל מה שהגיע לידנו במגילה המדוברת מתחיל רק בסוף הברכה השישית של העמידה. מכאן ואילך התפילה עומדת לפנינו בשלמותה, כנראה עד סמוך מאוד לסופה: בקצה כתב היד ניכרים נוסחי החיתום של המעמד. אף על פי שהיריעה המסיימת את הממצא קצרה, קשה להניח שהמעמד המתואר בה נמשך הרבה מעבר למה שהגיע אלינו.

נעתיק תחילה את הנמצא לפנינו בכתב היד שורה־שורה, וננסה אחר כך ללמוד ממנו חלק ממה שניתן לפי שעה.

[בתשובה סלח לנו אבינו כי חטא]

[ענין כי רבים ברחמך ב' א' יי המרבה לסלוח רא]

[גואלינו מעולם שמך ב' א' יי גואל ישראל רפאינו יי אל]

[גון ואנחה ודבר העבר ממנו והעלה רפואה למכתינו ב' א' יי רופא]

5 כרך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה וכל מיני תבואתה וקרב]
קן גאולתינו ותן טל ומטר על פני האדמה ושבע עולם מאוצרך הטוב]

4 הטקסט שייך למעגל החיבורים שמסביב לספר זרובבל; ראה לזה י' אבן שמואל, מדרשי גאולה², ירושלים תשי"ד, עמ' 71 106. הקטע המועתק מתאר את זרובבל בן שאלתיאל כותב את הדברים בעצמו, על פי חזון נבואי, מפי 'מיטטרן[ן]'. המלאך מונה באוזניו שורה של מאורעות אסכטולוגיים ומציין את מספר השנים שיפרידו ביניהם. הטקסט ראוי לעיון לגופו.

5 בשורות הללו ניכרים בכתב ראי שרידי אותיות ומילים מעמוד א.

6 כמה מן הרוטולי שנמצאו בגניזה (כנראה רובם) מכילים פיוטים, ונראית סברתו של בית־אריה במאמרו העברי (לעיל הערה 3), שהשימוש (המאוחר במפתיע) במגילות בהקשר עברי קשור במידה חלקית לפחות בשימוש הנפוץ במגילות ליטורגיות בבתי הכנסיות. נוסחי קבע המועתקים במגילות לא צוינו עדיין, עד כמה שידוע לי.

- בעמלינו ב' א' יי מברך השנים תקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס לקן
 ב' א' יי מקבץ נדחי נע]מו ישראל להשיבה שופטינו כבראשונה נ
 ומלוך עלינו אתה לבדך ב' א' יי אוהב המשפט למשומדים אל תהי תן
 ומלכות זדון מהרה תעקר הנצרים והמינים כריגע יאבדו ימחו מן
 10 ועם צדיקים אל ייכתיבו ב' א' יי מכניע זדים על גירי הצדק יהמו רחן
 לנו שכר טוב עם עושי רצונך ב' א' יי מבטח לצדיקים רחם יי אלהינו נ
 הרבים על ישראל עמך על ירושלם עירך על ציון משכן כבודך על נ
 מעונך ועל מלכות בית דויד משיח צידקך ב' א' יי אלהי דויד בונה ירושן
 יי אלהינו בקול תפילתינו ורחם עלינו כי אל חנוך ורחום אתה ב' א' יי שומיען
 15 רצה יי אלהינו ושכון בציון מהרה יעבדוך עבדיך ובירושלים נשתחן
 ב' א' יי שאותך ביראה נעבוד מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואן
 אבותינו על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו אשר עשית עמן
 אבותינו מלפנינו ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי הוא יסעדינו לנצן
 20 הטוב לך להודות שים שלומך על ישראל עמך על עירך ועל נחלתך נ
 כולנו כאחד ב' א' יי עושה השלום יי הושיעה המלך⁷ יענינו ביום קוראינו
 יהיונין
 אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגאלי אתה הוא יי לבדך ואתה עשן
 השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל נ]ליה הימים
 מחייה את כולם וצבא השמים לך משתחננים] אתה הוא יי הן
 באברם והצאתו מאור כשדים ושמחה שמו אברהם ומצאתה נ
 25 לפניך כן יהי רצון ברחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אן
 ישראל עמך לרצונך ליראתך לאהבתך לתורתך לישועתך לען
 שלם אמן יי ויקול שמע ישר וגו' אחד אלהינו וגו' זכור נא מן
 נ] והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אן
 30 חמתו תנו עוז לאלהים על ישראל גאותו ועזו בשחקים נורא אלן
 אל ישראל הוא נותן עוז ותעצומות לעם ברוך אלהים מפי עוללים ויונקים נ
 עוז למען צורריך להשיב אויב ומתנקם גדלו ליי אתי ונרוממה שמן
 גדול יי ומהולל מאד ולגדולתו אין חקר תהילת יי ידבר פי ויברך כל בשרן
 קודשו לעולם ועד ב' א' יי אלהינו מלך העולם הנותן תורה מן השמים נ
 35 מן המרומים ב' א' יי נותן התורה אמן יהי כבוד יי לעולם ישמח יי במן
 יהי שם יי מבורך מעתה ועד עולם ממזרח שמש ועד מבוא מהולל שן
 על כל גוים יי על השמים כבודו ישמח ישראל בעושו בני ציון יגילו במלכם נ
 יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה ברוך יי אלהים אלהי ישראל עושה
 נפלאות גדולות לבדו וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן
 40 וירא בצר להם בשומעו את רינתם ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו נ
 אותם לרחמים לפני כל שוביהם הושיענו יי אלהינו וקבצינו מכל הגוים להן

לשם קודשך להשתבּיח בתהילתיך ב' יי אלהים אלהי ישראל עושה נפלאות

גדון

לבדו וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן מן העולם ועד

העולם]

כל העם אמן הללויה יהי חסדך יי עלינו כאשר יחלנו לך והיה יי למלך על

כל הן

ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד כל הנשמה תהלל יה הללויה יהללך יי 45

אלהינו

8

כל מעשיך וג' הרחמן הוא יבנה ביתו היכלו ומקדשו מהרה בימינו]

ברחמיו יגן עליכם וירבה אתכם אמן הרחמן יפתח לבינו לתורתו וין

[ויראתו ואמרו אמן הרחמן יפתח לנו אוצר טובו יורד לנו גשמי רצן]

ברכה ונדבה ואמרו א' הרחמן יושיע משיחו יעניהו משמי קון

50 [בגבורות ישע ימינו ואמרו א' הרחמן הוא ישלח רפואתן שלכל חולן

[רפואה שלימה קרובה מהרה מידי וואמרו א' הרן

[ה] ... יכ]לה וישכור ויגוף את כל הקמים היועצים רעה]

[יפילם יכניעם ישמידם יאבדם

[מעל כל עמו ישראל

55 [ובכל כל מקומות ערן]שן

[בית מקדשו הקדן

[הוא ירחם עליכם]

[חום שמך אלן

[ה]

עד כאן הדברים במגילה.

לנוסח העמידה

כפי שכבר צוין, ראשיתה של המגילה לא הגיעה לידינו ואין אנו יודעים מה חסר לנו מתחילתה. לפיכך אין בידינו לקבוע איזו תפילה מתועדת בכתב היד שחרית, מנחה או מעריב. ההנחה שהממצא מתעד תפילה בציבור אינה מוטלת בספק, שהרי הוא נחתם בסדרת ברכות לקהל, שעל כל אחת מהן הוזמן הציבור, בפנייה ישירה מפי החזן, לענות 'אמן'. נוסחי ברכה כאלה אינם בגדר האפשר בפי המתפלל ביחידות.

נוסח העמידה שרד בכתב היד שלנו רק החל מחיתום ברכת '[הרוצה] בתשובה'. גם משם ואילך חסר הנוסח מילים וצירופי מילים: כפי שכבר צוין כל השורות

לקריות בסופן כשיעור מילה אחת, אך לעתים כשיעור שתי מילים ואף יותר. המגילה אינה מביאה אפוא תיעוד מלא של לשון עמידת החול בימי המעתיק ובמקומו. אבל באופיו הארץ-ישראלי של מנהג המעתיק אין ספק כלל: כל מה שמתפננח מן הממצא הוא נוסח ארץ-ישראל נקי, שאין בו לכאורה שום אות להשפעה בבליית. מצד זה חשוב הממצא גם כמות שהוא, קל וחומר אם נזכור את קדמותו.

נוסחי עמידות חול ארץ-ישראלים נשתמרו בידינו במספר זעום.⁹ טקסטים שלמים פחות או יותר של עמידות כאלו נדפסו עד כה ארבעה בלבד, אחד בידי שלמה זלמן שכטר (להלן ש), אחד בידי יעקב מאן (להלן מ), אחד בידי שמחה אסף (להלן א) ואחד בידי כותב השורות האלה (להלן פ);¹⁰ הממצא שלפנינו מעמיד לידם מקור חמישי. האפשרות הניתנת לנו מכוחו לאשש את הנוסחאות הידועים מכבר, ולבחון על פי זה בחינה חוזרת את זיקתם זה אל זה, קובעת ברכה לעצמה. נבדוק אפוא את הלשונות הללו מן הבחינה הזאת עד מקום שידינו משגת.

הברכה השישית, ברכת 'המרכה לסלוח' (שורות 1 2) לקריה אצלנו. מגופה נותרו לנו רק המילים האלו: 'סלח לנו אבינו כי חטא[... .. ענין כי רבים ברחמין]'. ב[נרן] א[נתה] ייי המרכה לסלוח'. המקורות שפרסמו שכטר ומאן גורסים במקום החסר: כי חטאנו לך מחה והעבר פשעינו מנגד ענין כי רבים רחמין, וכך היה מן הסתם גם אצלנו. מקור פ גורס: כי חטאנו לפניך. לשון שונה קצת באה במקור א, והיא כדלהלן: 'סלח לנו אבינו כי חטאנו ומחול לנו מלכינו ומחה פשעינו מנגד עניןך'. 'ומחול לנו מלכינו' שאל כאן מן הסתם מעמידתם של בני בבל. חיתום הברכה 'המרכה לסלוח' (בלי 'חנן') מקוים בכל המקורות הארץ-ישראליים. הוא מאושש הרבה עשרות פעמים גם בהעתקות של עמידות מפויטות ('קרובות י"ח') לימי חול.

גם ברכת הגאולה (שורות 2 3) לקריה אצלנו, ושרדו ממנה בסך הכל מילים

9 אנו עשירים קצת יותר כתייעוד שלוש הברכות הראשונות ושלוש האחרונות, לפי שאלו מועתקות תכופות עם עמידות החג. ברכות בודדות מעמידות של חול מועתקות לפעמים בתעודות מקוטעות ובהעתקות של פיוטים. פרסום סינופטי של כל החומר הזה הוא צורך דחוף למחקר.

Jewish Quarterly Review

10 ראה

Hebrew ; (ש=)

Union College Annual (=מ); ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל',

ספר דינבורג (עורך י' בער), ירושלים תש"ט, עמ' 116 131; ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד יג (תשנ"ו), עמ' 148 150 (=פ). שני המאמרים הראשונים נדפסו גם אצל *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*.

Liturgy. [מאז כתיבת המאמר הזה נדונו נוסחי הקבע

של תפילת שמונה עשרה כמנהג ארץ ישראל בכמה ממאמריו של א' ארליך; ראה: א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה על פי מנהג ארץ ישראל', קובץ על יד יח (תשס"ה), עמ' 1 22; הנ"ל, 'ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל', תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 555 584; הנ"ל, 'קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל', קובץ על יד יט (תשס"ו), עמ' 1 22].

11 טעות סופר במקום 'רחמין'. ראה גם להלן, הערה 42.

בודדות: 'ראן] ג]ואלינו מעולם שמיך בןרוך] אנתה] יי גואל ישראל'. בתחילת הברכה גורסים כל המקורות המקבילים 'ראה בענינו וריבה ריבנו', ויש להניח שכך היה גם אצלנו. אבל בהמשך לשון המקבילות הוא כלשונם של בני בבל: 'גאלנו'¹² מהרה¹³ למען שמך'. 'גואלנו מעולם שמך' שלנו היא לשון הכתוב ביש' סג, טז, וסביר שהיא הייתה כאן בראשונה, אלא שהוחלפה ללשון לא מקראית כדי לא לומר ברכה פסוק.¹⁴ הרבה לשונות תפילה שונו כמנהגות מאוחרים מפני הטעם הזה.

את לשון ברכת רפאינו, 'רפאינו יי אלן] יגון ואנחה ודבר העבר ממנו ותעלה רפואה למכתינו בןרוך] אנתה] יי רופא [... ..]' (שורות 3 4), יש להשלים על פי המקבילות שבידינו כך: 'רפאנו יי אלהינו ממכאוב לבנו יגון ואנחה' וכו'. קצת מקורות אינם גורסים בהמשך 'ודבר'¹⁵ ומביאים חלופות ל'ממנו'.¹⁶ 'ותעלה'¹⁷ רפואה' וכו' חסר במקור פ, וסביר לומר שהצלע הזאת אינה אותנטית: היא נוספה מן הסתם כדי להסמיך לשון מעין הברכה לברכה. תוספות ושינויים שנעשו בתפילותינו מפני סיבה זו רבים מספור. חתימת הברכה היא 'רופא חולי עמו ישראל' בכל התעודות.

מברכת השנים (שורות 5 7) נותרו בידינו לשונות אלו: 'ברך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה וכל'¹⁸ מיני תבואתה וקרב [...] קץ גאולתינו ותן טל ומטר על פני האדמה ושבע עולם מאוצרך הטוב [...]] בעמלינו בןרוך] אנתה] יי מברך השנים'. בחסר הראשון גורסות המקבילות 'מהרה שנת' (שא) או 'שנת' בלבד (פ). 'קרב [...] גאולתינו' חסר במקור מ, וקרב לומר שהמילים הן תוספת מאוחרת, שהרי אין עניינן שייך לברכה הזאת. גם מ'ושבע עולם' ועד סוף הברכה חסר שם, והברכה מסתיימת ב'ותן טל ומטר על פני האדמה'; הפסקה 'ושבע עולם' וכו' נוספה בוודאי כדי להעמיד לשון מעין הברכה סמוך לברכה. במקום 'מאוצרך הטוב' גורס המקור שפרסם שכטר 'מאוצרות טובך', והוא נמלץ יותר.¹⁹ החסר שבסוף הברכה

12 וגאלנו שם.

13 חסר ש.

14 ירושלמי ברכות א, ה (ג ע"ד) ומקבילות. קרובות לכא כאן גרסאות כגון 'כי גואל מעולם נקראת' (כ"י קיימברידג' (י'כי גואל חזק נקראת') (: שתייהן מהקשר כבלי.

15 כך ש. הנוסח אצל א משובש, אבל יש שם 'דבר'.

16 מלפנינו א. מנגדינו פ. 'ממנו' הוא כאן בחינת : הוא שונה מן הסתם כדי שלא יתפרש כמדבר ביחיד נסתר.

17 והעלה ש.

18 במקום 'וכל' יש לגרוס 'בכל'; כך הוא אצל שם (פ לקוי במקום הזה). א גורס 'כל'. הסופר שלנו מחליף ב ב'ו ולהפך (השווה 'ברחמים' במקום 'ורחמים' בשורה 26), כנראה בהשפעת הגיית העיצורים האלה בפיו. וראה גם לעיל, הערה 11.

19 במקור א: מברכותיך, וגוף הברכה נגמר שם, שהרי כבר יש שם לשון מעין החתימה (כנגד 'מברך השנים'). בשאר הנוסחים, שאינם גורסים 'מברכותיך', נמשכת לשון הברכה לצורך זה. אצלנו בא הציורף 'אוצר טובך' בנוסחי הברכה הנאמרים מפי הש"ץ באוזני הקהל בחיתום המעמד (שורה 48).

אצלנו מתמלא על פי מקור ש ב'ותן ברכה במעשה ידינו'. לשון 'בעמלינו' הבא אצלנו כמדומה שלא תועד עדיין, אבל מברכה זו יש בידנו שפע בלתי רגיל של נוסחאות וגרסאות מתחלפים.²⁰ הברכה עוצבה כנראה שוב ושוב במרוצת הדורות, מפני שהמתפללים ראו בה תפילה לפרנסה וביקשו להאריך בה.

לשון הברכה העשירית 'תקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס לק[... ..] [בנר] [אנתה] יי מקבץ נדחי [ע]מו ישראל' (שורות 7 8), זהה בכל המקורות הידועים של מנהג ארץ ישראל. במקום החסר גורסות המקבילות 'לקיבוץ'²¹ גליותינו', אבל ספק אם יש במקור שלנו מקום לשתי תיבות. אפשר שהגרסה אצלנו הייתה 'לקבצנו', כמתועד במקור אחד.²²

מן הברכה האחת עשרה שרדו אצלנו המילים דלהלן: 'להשיבה'²³ שופטיו כבראשונה [...] ומלוך²⁴ עלינו אתה לבדך [בנר] [אנתה] יי אוהב המשפט' (שורות 8 9). כל המקבילות גורסות בחסר: 'ויועצינו ככתחילה'. במקור א כתוב אחרי 'לבדך' גם: 'והושיענו למען שמך'. אבל במקור מ כל הקטע, למן 'ומלוך' וכו', אינו מופיע כלל, והברכה מסתיימת ב'ויועצינו ככתחילה'. גם מקור פ אינו גורס 'ומלוך' וכו', אך ממשיך במקום זה במילים 'ישפטו עמך [בצדק?] כאמונה ובמשפט'. במקור מן הגניזה בא במקום הזה 'ישפטו עמך בצדק ועניך כאמונה'.²⁵ חתימת הברכה בכל המקורות היא 'אוהב המשפט'.

בברכת המינים (שורות 9 11) גורס המקור שלנו לשון זו: 'למשומדים אל תהי ת[...] ומלכות זדון מהרה תעקר הנצרים והמינים כריגע יאבדו ימחו מ[...] ועם צדיקים אל ייכתיבו [בנר] [אנתה] יי מכניע זדים'. הלשון מקוימת במקבילות הנדפסות כדיוקה כמעט,²⁶ ויש להשלים על פיהן 'אל תהי תקווה', ובהמשך: 'יימחו מספר החיים'.²⁷ אבל בהרבה מקורות נוסף על 'אל תהי תקווה': 'אם לא ישובו לתורתך', והוא חסר אצלנו.²⁸ מאמר ביניים מסייג זה היה יקר בעיני המתפללים הקדומים: הם שילבו אותו כהווייתו גם בנוסחי עמידה מפויטים.²⁹ חתימת הברכה היא בכל המקורות 'מכניע זדים'.

נוסח ברכת הגרים (שורות 11 12), 'על גרי הצדק יהמו רח[...] לנו שכר טוב עם עושי רצונך [בנר] [אנתה] יי מבטח לצדיקים', קצר אצלנו מברוב המקבילות. את החסר בראשיתו יש להשלים 'יהמו רח[מך] ותן לנו שכר טוב' וכו'; כך הוא

20 ראה סינופסיס (מצומצם) של לשונות אלה אצל

Jewish Quarterly Review

21 רק א: לקבץ. פ חסר במקום הזה.

22 כ"י אוקספורד 2742/12, דף 76.

23 טעות המעתיק, במקום 'השיבה'. ראה גם לעיל, הערה 11.

24 ותמלוך א.

25 כ"י קיימברידג'. מנהג המקור הזה מעורב, בכלי בעיקרו.

26 מקור ש מוסיף אחרי 'תעקר': 'בימינו', וגורס בהמשך 'הנצרים'.

27 אפ גורסים: חיים. מ גורס: מהרה ימחו.

28 חסר גם במקור ש.

29 ראה פליישר, תפילה, עמ' 72.

גם במקור ש. מקור מ מורחב הרבה, ויש בו יסודות הידועים לנו מן המקבילות הבבליות: 'על הצדיקים [ועל] החסידים יהמו רחמין יי אלהינו ועל גירי הצדק אשר הם בטחו בך תן לנו ולהם שיכר (!) טוב עם עושי רצונך'. במקור א כתוב במקום 'ותן שכר טוב' וכו'. 'ושלם לנו שכר טוב בזכות עושי רצונך', והוא נוסח מהול של הלשון המופיעה אצלנו.³⁰ חתימת הברכה בכל הגרסאות הארץ ישראליות היא 'מבטח לצדיקים'. רק במקור מ, והוא נוסח שכבר ציינו בו יסודות בבליים, חתום 'משען ומבטח לצדיקים', כשגור בתפילתם של בני בבל.³¹

ברכת בונה ירושלים (שורות 12 14) כפי שהיא אצלנו, 'רחם ייי אלהינו [...] הרבים על ישראל עמין על ירושלם עירך על ציון משכן כבודך על [...] מעונך ועל מלכות בית דויד משיח צידקך ב[רוך] א[תה] ייי אלהי דויד בונה ירושלם', שגורה במקורות הארץ־ישראליים, ויש להשלים בפתחתה 'ברחמין הרבים'. כך היא לשון הברכה כדיוקה גם במקור ש, אלא ששם כתוב 'ועל ירושלם' וכן 'ועל ציון'. על פי מקור זה יש להשלים את החסר בגוף הברכה במילים 'ועל היכלך ועל מעונך'. מקור מ קרוב גם כאן אל המקובל בבבל; פתיחת הברכה שם היא 'על ירושלם עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דברת'. במקור א עיקר הברכה כמו אצלנו, אלא ש'על היכלך ועל מעונך' חסר שם, ובסוף כתוב 'משיח' (במקום 'משיח צדקך') ונוסף עוד 'בנה ביתך ושכלל היכלך'.³² תוספת זו באה (כנראה) במקום 'ועל מעונך ועל היכלך' שהושמט, והיא מעבה את המעבר אל הברכה בלשונות מעין הברכה. חתימתה הארץ־ישראלית של ברכה זו בכל ההיקריות היא 'אלוהי דוד בונה ירושלים'.

ברכת שומע תפילה (שורה 15), '[...] ייי אלהינו בקול תפילתינו ורחם עלינו כי אל חנון ורחום אתה ב[רוך] א[תה] ייי שומיע [...] לקויה כראשה ובסופה, ויש להשלים בהתחלה 'שמע' ובסוף 'תפילה'. לשון הברכה זהה לחלוטין במקור ש. קרוב לזה מאוד גם הנוסח במקור מ, אלא ששם כתוב 'את קול תפילתינו' במקום 'בקול', ונוסף: 'ועשה מהרה בקשתינו'. במקור א הלשון זהה בעיקרון אבל היא מורחבת: 'שמע בקולנו ושמע תפילתנו ורחם עלינו ועשה מהרה בקשתנו כי אל חנון ורחום אתה'.³³ בחתימת הברכה אין שינויים והיא בכל המקרים 'שומע תפילה'.

לשון ברכת העבודה זהה ברוב המקורות המביאים נוסחי ארץ־ישראל, והיא, בעיקרון, כמו אצלנו (שורות 16 17): 'רצה ייי אלינו ושכון בציון מהרה יעבדוך עבדיך ובירושלים נשתח[... ב[רוך] א[תה] ייי שאותך ביראה נעבוד'. במקור ש מושמטת המילה 'מהרה', וההמשך הוא 'ויעבדוך עבדיך בירושלם'. 'מהרה' חסר גם

30 גרסת מקור פ לקויה בברכה הזאת.

31 חתימה זו מובאת במדרש תהלים כט, ב, מהדורת כובר, וילנה תרנ"א (דף קטז ע"ב, אבל רוב החתימות המובאות שם שנויות לפי נוסח בבל.

32 במקור פ כמו אצלנו עד 'ועל ציון', ושם הוא נקטע.

33 מקור פ חסר.

במקור א.³⁴ במקור מ אחרי 'בציון' כתוב: כמאז. נוסח החתימה בכל המקורות הוא 'שאותך ביראה נעבוד'.

לשון ברכת ההודאה אצלנו היא 'מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואנ[להי] אבותינו על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו אשר עשית עמ[ן] ... [אבותינו מלפנינו ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי הוא יסעדינו לנצח] ב[נר]ך [אנתה] יי הטוב לך להודות' (שורות 17 20). כך בדיוק הגרסה גם במקור ש, אלא שבסוף הברכה כתוב שם 'חסדך יי יסעדנו' ואין שם לא 'הוא' ולא 'לנצח'.³⁵ הלשון המקראית 'אשר גמלתנו אשר עשית' וכו' מתוקנת במקור זה ל'שגמלתנו ושעשית'. בהמשך כתוב שם 'עמנו ועם אבותינו' וכך יש להשלים את החסר אצלנו. כמו אצלנו היה כנראה גם נוסח מקור פ, אלא שהוא לקוי בראשו ובגופו,³⁶ אבל אחרי 'מלפנינו' משורבב שם טור מתוך פיוט קדום: 'ולך נודה תמיד חסין העולמים צדיק כל הדורות'.³⁷ ללשונה של ברכת ההודאה היה נוסח מקביל בתפילתם של בני ארץ ישראל והוא מתועד בהרבה מקורות, גם פייטיניים. לשונו הייתה כדלהלן: 'מודים אנחנו לך יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם ואם אמרנו מטה רגלינו וכו'.³⁸ בכ"י אנטונין 1005, בהקשר ארץ ישראלי טהור, מובאות שתי הגרסאות כחלופות לבחירה, בלשון זה: 'מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו

34 ושם כתוב 'ושכון לציון', כנראה בטעות. לנוסחה של הברכה הזאת במקורות, ראה כעת א' ארליך, 'לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה ברכת העבודה', בתוך 'י' תבורי (עורך), מקומראן עד קהיר, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז לח.

35 שתי המילים נוספו בגרסה שלנו מן הסתם כדי להרחיק (עוד יותר) את המליצה מלשון הכתוב (תה' צד, יח).

36 הנמצא לפנינו מתחיל ב'על הטובות החסד' וכו' (כלי 'כל'). המשך הנוסח היה 'אשר גמלתנו ואשר עשית' כמו אצלנו, אבל 'אשר גמלתנו' חסר.

37 ראה פליישר (לעיל הערה 10), עמ' 104. הברכה ידעה בתפילתם של בני ארץ ישראל ניסוחים נמלצים ורחבים הרבה יותר, כגון מה שמובא בידי מאן (לעיל הערה 10), עמ' 309, מהקשר מפורט, על פי כ"י קיימברידג': 'מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו כורעים ומשתחווים לפניך אבינו מלכנו צור חיינו וארץ שלומינו על כל הטובות החסד והרחמים אשר גמלתנו אשר עשיתה עימנו עם אבותינו מלפנינו דורשיך יהללך בכל עת בשפתיים ובלשון בלב ובכליות ב[נר]ך [אנתה] יי הטוב לך להודות'. השלד הקמאי של גוף הברכה ניכר גם כאן מבעד למליצות. הלשון 'דורשיך יהללך' וכו' שאולה בוודאי מפיוט קדום.

38 מעין זה כמה שהביא מאן (שם), עמ' 307. ההשתדלות להרחיק את לשון התפילה מלשון הפסוק ניכרת כאן בחריפות. במנהג ארץ ישראל מקובל היה לומר את פתיחת הברכה הזאת (עוד 'מימי קדם') כלשונה הקבועה גם כשהעמידה כולה נאמרה בלשון פיוט. במקרים רבים קשרו הפייטנים את הקטעים שבהם פייטו את הברכה הזאת בסופו של נוסח זה, על דרך השרשר. ראה על מנהג זה ע' פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרכ"ץ מ (תשל"א), עמ' 50, הערה 26; הנ"ל, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 56; הנ"ל, 'חדשות בנושא המשמרות בפיוטים', ש' ורסס ואחרים (עורכים), ספר היוכל לרב סדן, ירושלים תשל"ז, עמ' 261; הנ"ל, 'בין ארצי לקבע בתפילת הרכים בארץ ישראל הקדומה', מ' בניהו (עורך), ספר הזכרון להרב יצחק נסים, ה, ירושלים תשמ"ה, עמ' ל.

ואלהי אבותינו על כל הטובות החסד והרחמים שגמלתנו ושעשית עמנו מלפנינו.³⁹ ואין שית תקול [ואם תרצה תאמר]: מודים אנחנו לך אתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי יסעדנו.⁴⁰ חתימת הברכה, בכל ההיקריות, היא 'הטוב לך להודות'.

וכך לשון ברכת השלום אצלנו: 'שים שלומך על ישראל עמך על עירך ועל נחלתך [...] כולנו כאחד ברוך] אנתה] ייי עושה השלום'. הנוסח הזה מילה במילה למובא במקור ש, ועל פי זה יש להשלים בחסר אצלנו 'וברכנו'. כך הוא גם במקור א, אלא שבמקום 'שלומך' כתוב שם 'את שלומך', ובמקום 'ועל נחלתך' 'ועל מקדשך'. במקום החסר אצלנו כתוב שם 'ברכס'. הנוסח שעמד לפני מאן קרוב גם כאן לגרסאות הבבליות, והוא: 'שים שןלומך על] ישראל עמך וברכנו ושמרנו [כולנו] כאחד כי טוב בעיניך לברך אנת עמך] ישראל בשלום'. חתימת הברכה היא 'עושה השלום' בכל ההיקריות.

עינינו הרואות שהנוסח החדש של העמידה קרוב מאוד אל המקור שפרסם שכתר בשעתו, והוא דומה מאוד, בקווים כלליים, גם לנוסחי העמידה הארץ ישראליים האחרים הידועים לנו מן הגניזה. אמת, אין כאן זהות ממש חוץ מבמקומות מעטים, אבל גם שינויים בולטים אין: הגרסאות הסוטות אינן רחוקות זו מזו יותר מגרסאות העמידה ה'בבלי' העולות לפנינו בהעתקות הגניזה ובמנהגי העדות. חשוב במיוחד לציין שגם במקומות שבהם ההבדלים בין גרסה לגרסה ניכרים לעולם אין נתק בין הטקסט ה'חריג' לטקסטים השגורים: החריגות אינן אלא עיבודים, נקודתיים על פי הרוב, של אותו נוסח עצמו. מרכיביו הסגנוניים והאידיאיים של נוסח זה נשארים בעינם בכל הגלגולים: עיון, אפילו שטחי, בשינויים המתחוללים בו מעמיד בקלות על סיבת התהוותם של אלה ועל מה שכוון במה ש'תוקן' בהם. ללמדנו שנוסחי הקבע הארץ ישראלים לא היו שונים במוצקתם העקרונית מנוסחי בבל גם בפינה הזאת. התפילה הארץ ישראלית הייתה 'גמישה' יותר מן התפילה הבבלית לא מפני שהיא לא הכירה נוסחי קבע, או מפני שהתירה באלה שינויים כאוות נפש המתפלל, אלא מפני שלושה קווים שאפיינו אותה: אחד שחייבה נוסחי קבע רק במה שהגדירה כ'תפילות חובה' ממש, כלומר רק בעמידה, שני שהתירה לחזן להפקיע את תפילת הרבים משלטון הבלעדי של לשונות הקבע ולומר במקומן לשונות פיוט, ושלישי שהרשתה (בתקופות מסוימות) להחליף את לשונות הקבע של תפילות החובה, גם בפי היחידים, בנוסחים מפוטים.

אחרי נוסח העמידה באה בממצא שלפנינו פסקת סיום, שלשונה טעונה השלמה באופן זה (שורות 21 28):

יי הושיעה המלך יעננו ביום קוראינו (תה' כ, י) יהיו [לרצון] אמרי פי והגיון

39 תיבת 'מלפנינו' מוכיחה שהמילים 'ועם אבותינו', הבאות בנוסח שלנו ובכל הנוסחים המקבילים, נשמטו מכאן בטעות.

40 ראה לעניין זה ע' פליישר, 'סידור השם המפורש', תרביץ סט (תש"ס), עמ' 335.

לבי לפניך יי צורי וגאלי (שם יט, טו) אתה הוא יי לבדך ואתה⁴¹ עשנית את השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל [אשר ע]ליה הימים וכל אשר בהם ואתה מחייה את כולם וצבא השמים לך משתחננים [נחמ' ט, ו] אתה הוא יי הנאלהים אשר בחרת באברם והצאתו מאור כשדים ושמחה שמו אברהם ומצאתה [את לבבו נאמן] לפניך (שם, ט, ז ח) כן יהי רצון ברחמים⁴² מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתקריבנו שתחנינו⁴³ אנחנו וכל ישראל עמך לרצונך ליראתך לאהבתך לתורתך לישועתך לענשות רצונך כרצונך בלבב שלם אמן יי.

כך היה חיתום העמידה בארץ ישראל גם כפי היחידים. השיטה ידועה לנו ממקורות רבים וכבר תוארה במחקר.⁴⁴ החידוש היחיד כאן הוא בהופעת תה' כ, י בראש האמירות הללו, לפני הפסוק יהיו לרצון אמרי פי וכו' החותם ברגיל את העמידות,⁴⁵ כמומלץ כבר בתלמודים.⁴⁶ בהעתקות הקדומות מקרא זה צמוד כמעט תמיד לחתימת ברכת השלום.⁴⁷ תה' כ, י לא צוין עדיין במקום הזה, אם כי, כידוע, יש בו שימוש תכוף בתפילותינו.

אמירות שלאחר העמידה

מה שמועתק במקור שלנו אחרי הקטעים הללו שימש סיום לתפילת הרבים בימי הסופר ובמקומו. בראש החטיבה הזאת עומדת הוראה ערבית (יחידה בכתב היד הזה): 'ויקול' (=ויאמר). אחר כך כתובים הדברים דלהלן (שורות 28 35):

שמע ישר וגו' (דב' ו, ד) אחד אלהינו וגו' זכור נא מ[... ..] והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אנפו ולא יעיר כל חמתו (תה' עח, לח) תנו עוז לאלהים על ישראל גאותו ועזו בשחקים נורא אל[הים ממקדשך] אל ישראל הוא נותן עוז ותעצומות לעם ברוך אלהים (שם סח, לה לו) מפי עוללים ויונקים [נסדת] עוז למען צורריך להשיב אויב ומתנקם (שם ח, ג) גדלו ליי אתי ונרוממה שמנו יחדון (שם לד, ד) גדול יי ומהולל מאד ולגדולתו אין

41 במקרא: אַתָּה.

42 צ"ל: ורחמים; ראה לעיל הערה 11. לנוסח 'כן יהי רצון' וכו' ראה פליישר, תפילה, עמ' 89, הערה 169, וראה גם ל' גינצבורג, ביאורים וחידושים בירושלמי, ג, ניו יורק תש"א, עמ' 233.

43 בקצת מקבילות חסרה תיבה זו, ואפשר שהייתה חסרה גם כאן.

44 ראה פליישר, תפילה, עמ' 89.

45 במקורות הארץ ישראלים נוספות על הפסוק הזה בדרך כלל המילים 'צורי בעולם הזה וגואלי בעולם הבא'.

46 ירושלמי ברכות ד, ג (ח, א; מפי ר' יוחנן), בבלי ברכות ד ע"ב, ט ע"ב.

47 במקורות מועטים בלבד הוא בא בסוף ה'יהי רצון' החותם את הקטע שהועתק זה עתה, אחרי 'אמן יי'. ראה פליישר, תפילה, עמ' 89 הערה 170.

חקר (שם קמה, ג) תהילת ייי ידבר פי ויברך כל בשר [שם] קודשו לעולם ועד (שם קמה, כא) [בןרוך] אנתה] ייי אלהינו מלך העולם הנותן תורה מן השמים [וחיי עולם] מן המרומים [בןרוך] אנתה] ייי נותן התורה אמן.

הפיסקה כמות שהיא לפנינו לא צוינה עדיין ממקורות מקבילים, אבל מרכיביה ידועים ברובם. הפסוק 'שמע ישראל', בצירוף המענה הקדום 'אחד אלוהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד', נזכרים יחד כבר במסכת סופרים יד, ה, ז;⁴⁸ הם נקראים שם ללוות את טקס הוצאת ספר תורה מן הארון לקריאה. בתפקיד זה ידועות האמירות גם במנהגות שלנו. אבל בתפילתם של בני ארץ ישראל שימשו 'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו' יחד גם בשחרית, בחטיבה הארוכה והאמורפית של ברכות השחר ופסוקי דזמרה. בהקשר זה הם באים במה שהדפיס אסף בשעתו על פי כ"י אנטונין 993,⁴⁹ ועל פי כ"י קיימברידג', אבל במקור השני הפסוק 'שמע ישראל' חסר.⁵⁰ בשני המקורות הנוסח המלא של 'אחד אלוהינו' הוא 'אחד אלוהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד', כמובא במסכת סופרים יד, ז.⁵¹ 'שמע' ו'אחד אלוהינו' באים יחד גם בברכות השחר של כ"י קיימברידג' שממנו שאב מאן,⁵² ואף שם נוסח 'אחד אלוהינו' זהה למה שהובא לעיל. אבל במקור נוסף שפרסם מאן (כ"י קיימברג'), באים 'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו' בחטיבת סיום לתפילת ערבית של חול, אם כן במעמד זהה למובא אצלנו.⁵³ הפסוק והמענה באים יחד, הפעם בראש חטיבת סיום של תפילת שחרית, בכ"י אוקספורד 2700 המשקף כמפורסם מנהג ארץ ישראל מובהק.⁵⁴ שימוש תכוף ומגוון

48 מהדורת היגר, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 257.

49 אסף (לעיל הערה 10), עמ' 123.

50 שם, עמ' 119. במקור הזה בא 'אחד אלוהינו' בסוף פסוקי דזמרה, אחרי שירת הים. אבל הפסוק 'שמע ישראל' נוסף לעתים קרובות על שירת הים, ויש להניח שבמקור הנידון הושמט הפסוק בטעות הסופר.

51 עמ' 261. וראה שם, הלכה ה, עמ' 257. בהלכה הזאת נוסח המענה נשגב במיוחד, והוא כדלהלן: 'אחד אלוהינו גדול אדונינו קדוש, אחד אלוהינו רחום אדונינו קדוש, אחד אלוהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו'. בעל ההלכה מפליג בחשיבות האמירה הזאת ומסביר שהיא כנגד 'שלושת אבות, ויש אומרים כנגד שלוש קדושות'. בסוף ההלכה הוא קורא לה 'אלו שלושה ייחודין'. הגרסה המורחבת הזאת כמדומה שלא צוינה עדיין במקור ליטורגי ממשי.

52 מאן (לעיל הערה 10) עמ' 293. כתב יד זה, שממנו שרדו לא פחות מ-53 דפים, מכיל ברובו (עד דף 36) סדר ארץ ישראלי של ברכות השחר ופסוקי דזמרה, והוא המקור החשוב ביותר שנותר בידינו להכרת שיטתם של בני ארץ ישראל בחטיבת תפילה זו. מאן פרסם קטעים חשובים מן המקור הזה, אבל הדברים ראויים לפרסום מלא.

53 שם, עמ' 324. 'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו' באים שם בסוף מעין תחנון, אם כן בראש אמירות החיתום של המעמד עצמו. בתפילת ערבית המובאת שם מועתקת, אגב, רק הברכות שמסביב לקריאת שמע (למן ברכת הגאולה ואילך) ואין שם ציון לשמונה עשרה כלל. בני ארץ ישראל הקדימו בערבית שמונה עשרה לקריאת שמע; ראה ע' פליישר (לעיל, הערה 40) עמ' 322-326.

54 על כתב יד חשוב זה ראה פליישר, תפילה, לפי מפתח כתבי היד. החטיבה ששתי האמירות עומדות בראשה מועתקת שם בדף 10 ע"א (מילת 'שמע' מועתקת בסוף דף 9 ע"ב). דף 8

זה בשתי האמירות מסביר את הבאתן אצלנו בדרך של קיצור, במילות הפתיחה שלהן בלבד. במגילה שלנו אפילו פסוקים נפוצים מאוד מובאים בלשונם המלאה, ואין בה קיצורים כמעט כלל.⁵⁵

בזכות הבאת 'שמע' ו'אחד אלהינו' במה שפרסם מאן מן הסדר הנזכר של ערבית יכולנו לעמוד על טיב ה'פסוק' שהועתק בכתב היד בהמשך. מהמשך זה, שנמחק כמעט לגמרי, ניכרו שתי מילים בלבד, 'זכור נא' והאות 'מ' שלאחריהן, שלא הובילו לשום פסוק. אבל במקור שעמד כנזכר לפני מאן כתוב מיד אחרי 'אחד אלהינו' וכו': 'זכור נא מלך ברית אבות ורחם על שאיריתינו', ואין ספק שכך היה כתוב גם אצלנו. כך מובא גם בכ"י אוקספורד 2700 שהזכרנו, בחטיבת הסיום של תפילת שחרית, אף שם מיד אחרי 'שמע' ו'אחד אלהינו', אלא ששם הנוסח הוא 'זכור נא מלך ברית אבות הבט ממרום ורחם שאיריתינו'. התוספת משלימה את המשפט למרובע פייטני תקני.⁵⁶ הטור טרם צוין בהקשר ליטורגי פעיל, אבל ברור שהוא עוד יעלה לפנינו במקורות, שהרי חטיבת תפילה זו לא נחקרה עדיין בתשומת לב.

גם הפסוקים הבאים אצלנו אחרי 'זכור נא' ידועים מהקשרים ליטורגיים שונים, אף שלא מצאנו את כולם יחד בפסקה אחת בסדר זה ממש. כמעט כסדר הזה מצאנו אותם בכ"י אוקספורד 2700 שהזכרנו לעיל, בחטיבת סיום של תפילת שחרית.⁵⁷ תה' עח, לח ('והוא רחום') הוא מן הפסוקים הרב-שימושיים בתפילות ישראל: במקום הזה הפסוק נועד כנראה להיות המשך ותימוך לתפילה המתנסחת (בלשון לא מקראית) במשפט שלפני כן ('זכור נא' וכו'). ארבעת הפסוקים שלאחרי כן קשורים זה בזה במילות מפתח ('עוז' ו'גדולה'); אפשר שהם פתיחה לברכת התורה החותמת את הפסקה הזאת.⁵⁸

ברכת התורה מופיעה כאן במפתיע, לכאורה שלא במקומה כלל. לשון גופה,

במקור הזה מביא את חיתום פסוקי הזמרה (שירת הים ואמירות שלאחריה), אבל דף 9 אינו המשך של דף זה. חטיבת הסיום מחולקת במקור זה לשניים: חלק אחד, קצר, למתפלל ביחידות וחלק נוסף (המתחיל ב'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו') לתפילת הרבים.

55 חוץ מברכת השיר, החותמת אצלנו את החטיבה הזאת. ברכה זו שימשה הרבה בתפילתם של בני ארץ ישראל ושגורה הייתה בוודאי בפי כול. עיין על זה בהמשך.

56 מיד אחרי המשפט הזה כתוב שם 'אתה הוא לשעבר יי האלהים / ואתה הוא לעתיד לבוא מלך מלכי המלכים / ואין עוד מלבדך אלהי ישראל'. כלשון הזאת ממש בא בכ"י קיימברידג' מיד אחרי 'שמע' ו'אחד אלהינו' (ראה מאן [לעיל הערה 10], עמ' 293).

57 במקור זה (דף 9 ע"א) באים ברצף, כמו אצלנו, תה' עח, לח; סח, לה, לו, ואחר כך (בהשמטת ארבעת הפסוקים שבהמשך) תה' קמה, כא. אחר כך באים שם עוד שני פסוקים (שם קיג, ב ג). אלא שלקט פסוקים זה מובא שם בחטיבת הסיום שנקבעה למתפלל ביחידות (ראה לעיל הערה 54), והוא מוצב בכתב היד לפני 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו', הפותחים את החלק המיועד למעמד הרבים. ברכת התורה אין שם. כסדר הזה ממש באים המקראות (ולאחריהם ברכת התורה בנוסח שלנו [ראה עוד להלן]) גם בכ"י קיימברידג', דף 23 ע"א, בפסוקי דזמרה.

58 השווה שיר השירים רבה ב, י: 'אין עוז אלא תורה'.

השונה מן המקובל בפינו, ידועה לנו מהקשרים ארץ ישראלים, והיא מובאת כבר במסכת סופרים יג, ח, כמעט כלשון שהשלמנו.⁵⁹ היא מובאת שם לשימוש של 'יחיד כשהוא משכים לקרוא', אבל נאמרת, גם לפי ההלכה שם, בפי העולים לתורה גם כן. הברכה נכללה במנהג ארץ ישראל בין ברכות השחר, כנהוג גם במנהגות בבל:⁶⁰ כך הוא במובא בידי מאן על פי כ"י קיימברידג' שכבר צוטט ממנו לעיל,⁶¹ אלא שבמקור זה באה הברכה (בפסוקי דזמרה) לפני 'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו'.⁶² וכך הוא גם בכ"י אנטונין 993, שממנו הדפיס אסף בשעתו: ברכת התורה באה גם שם בפסוקי דזמרה, סמוך לפני 'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו', אלא שלשון גופה מחורזת: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר בעדרי צאנו והודיעם דרכי רצונו ברוך אתה יי נותן התורה'.⁶³ ברכת התורה נחתמת אצלנו ב'אמן', כשגור תכופות מאוד בתפילה הארץ ישראלית.

המשך כתב היד שלנו שוב בצרור של פסוקים, כדלהלן:

יהי כבוד ייי לעולם ישמח ייי במ[עשיו] (תה' קד, לא) יהי שם ייי מבורך מעתה ועד עולם ממזרח שמש ועד מבוא מהולל ש[ם] יי רם] על כל גוים ייי על השמים כבודו (שם קיג ב ד) ישמח ישראל בעושי בני ציון יגילו במלכם (שם קמט, ב) [ימלך] ייי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה (שם קמו, י) וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן] ואמן] (שם עב, יט).

לקט כזה של פסוקים, שאף הוא תחילתו ב'יהי כבוד', פותח (בעיקרון) את חטיבת פסוקי הזמרה גם במנהגות התפילה של ימינו. במנהג ארץ ישראל הקדום הוא העמיד

59 עמ' 243; הנוסח שם 'חיי עולמים'. אבל בדפוסים הרגילים: 'חיי העולם'. השלמתי על פי ההיקריות הליטורגיות שיווכרו להלן, אבל אין לדעת מה היה נוסח הברכה אצלנו לדיוקו.

60 אבל במנהג ארץ ישראל היא באה לעצמה (ולבדה), כהודיה למקום על נתינת התורה, ולא כברכת מצוות פונקציונלית (תוך ביצוע צמוד על פי לימוד ממש) כמו במנהג בבל. הברך חשוב זה צריך לימוד לעצמו.

61 מאן (לעיל הערה 10), עמ' 293, וראה דין שם, עמ' 280.

62 אחרי הברכה מובא שם המשפט 'עושה שלום במרומיו הוא יעשה עמנו שלום ועם כל עמו ישראל'. ראה גם בהערה הבאה.

63 אחרי כן, ועוד לפני 'שמע' ו'אחד אלוהינו', מובא שם: 'הרחמן יבנה ביתו והיכלו ומקדשו במהרה [...] כל ישראל [על נוסחה זו ראה עוד להלן] ואמרו אמן. עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל. תפלה עליכם [שלום] יהיה עלינו ועל עמו ישראל ומנחם ציון ובונה את ירושלם אמן. שמע ישראל' וכו'. אחר כך באים עוד קצת פסוקים ולאחריהם 'ברוך שאמר והיה העולם' וכו'. ההשלמה הראויה בחסר שבפתיחת המובאה היא כנראה 'בימינו ובימיכם ובימי'. המובא כאן הוא על פי חלקים מכ"י אנטונין 993 שלא היו לפני אסף בשעתו. נוסח אחר, מחורז אף הוא, של ברכת התורה עולה מכתב יד קיימברידג', והוא כדלהלן: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בחר ביונה תמה / והנחיל לנו תורה תמימה, ברוך אתה יי נותן התורה אמן' ואחר כך: 'עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום'. ההקשר שם ארץ ישראלי מובהק, והמיקום קרוב למצוי אצלנו (אחרי סוף עמידת מוסף לשכועות).

(על פי הרוב)⁶⁴ את הגבול, שהיה נזיל מאוד בעת ההיא, בין ברכות השחר מצד אחד ובין פסוקי דזמרה ה'רשמיים' מצד אחר. בתפקיד זה נזכרת הפיסקה, על פי מילות הפתיחה של פסוקה הראשון, גם במסכת סופרים כמה פעמים, כגון 'אבל צריכין לומר אחרי יהי כבוד, יי מלך, ומזמור שירו ליי, מדברי סופרים, ואחר כך הודו ליי קראו בשמו וששת מזמורים של כל יום'.⁶⁵ בהלכה סמוכה מצוינים שם אפילו גבולות הפיסקה, ממש כמובא לפנינו: 'בימים הראשונים של פסח הוא צריך לומר יהי כבוד יי לעולם וכל העם בעמידה עד וברוך שם כבודו לעולם, ויושבין ואומרים כל עניין של מזמורות'.⁶⁶ תפקיד הלקט לסמן את הפתיחה הרשמית של תפילת שחרית עולה בבירור ממה שהביא אסף מכ"י אנטונין 993: במקור זה מובא קטע מקיף מברכות השחר ובו אמירות מסוגים שונים ברכות, צרורות פסוקים ופסקאות הידועות לנו מתפילת 'נשמת', ואחר כך נאמר 'צלואה באלגדאה [תפילה בשחרית]: יהי כבוד יי לעולם, ומובאים שם כל הפסוקים שברצף שלנו בדיוק כמעט,⁶⁷ ואחר כך נאמר 'הודו ליי קראו בשמו' ומובא הפרק הנ"ל עד סוף כתב היד. אסף התמיה על הכותרת הזאת, שהרי היא באה לכאורה באמצע מה שהוא כולו 'צלואה באלגדאה', והעיר מה שהעיר.⁶⁸ אבל באמת ההפרדה מכוונת, ו'תפילת שחרית' ממש מתחילה רק ב'יהי כבוד'. במעמד זה בא הלקט בהרכבים זהים או שונים במקצת בכמה וכמה מקורות ארץ ישראליים.⁶⁹

אל הלקט הזה נוסף אצלנו שובל של מקראות בהרכב זה:

וירא בצר להם בשומעו את רינתם (תה' קו, מד) ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו (שם, מה) [ויתן] אותם לרחמים לפני כל שוביהם (שם, מו) הושיענו יי אלהינו וקבצינו מכל הגוים לה[ודות] לשם קודשך להשתכח בתהילתיך (שם, מז) ב[רוך] יי אלהים אלהי ישראל עושה נפלאות גדו[לות]⁷⁰ לבדו (שם עב, יח) (וברוך שם כבודו לעולם וימלא כבודו את כל הארץ אמן ואמן [שם

64 לעתים הוקדם לו הקטע 'ברוך שאמר'.

65 מסכת סופרים יח, א (עמ' 308). ההלכה נסבה על מיקום אמירתו של מזמור היום בראש חודש. לביאור מפורט של הלכה זו ראה פליישר, תפילה, עמ' 163, 188.

66 מסכת סופרים יח, ג (עמ' 313). ראה פליישר, תפילה, עמ' 189 הערה 148.

67 לפני 'וברוך שם כבודו לעולם' (תה' עב, יט) בא שם גם הפסוק שלפניו: 'ברוך יי אלהים אלהי ישראל עושה נפלאות (גדולות) לבדו'.

68 ראה אסף (לעיל הערה 10), עמ' 122 הערה 3. אסף צירף לכותרת, בטעות, גם הערה המתייחסת לשלפניה: 'כמא כתבנא' (=כמו שכתבנו).

69 ראה למשל פליישר, תפילה, עמ' 191; לפני 'יהי כבוד' באה שם ברכה לפתיחת פסוקי דזמרה, ולאחריו 'הודו ליי קראו בשמו'. וראה המסומן שם, עמ' 192, על פי כ"י פריס כ"ח: 'יהי כבוד' בא שם בהרכב זהה, ואחריו 'הודו ליי קראו בשמו'. וראה שם, עמ' 193, ראשי פרקים לתפילת שחרית של ראש חודש: 'תפלת בקר יום ראש חודש יקול [=יאמר] יהי כבוד יי לעולם וג' הודו ליי קראו בשמו וג' וכו'. וראה שם עוד הרבה על פי מפתח התפילות והפיוטים, ערך 'יהי כבוד'. הפרק 'הודו ליי קראו בשמו' היה עיקרם של פסוקי דזמרה ה'רשמיים'.

70 אינו במקרא, והוא נדבק לפסוק מתה' קלו, ג: 'לעשה נפלאות גדולות לבדו'.

(יט) ברוך יי אלהי ישראל ⁷¹ מן העולם ועד העולם [ואמר] כל העם אמן הללויה (שם קו, מח) יהי חסדך ייי עלינו כאשר ייחלנו לך (שם לג, כב) והיה ייי למלך על כל ה[ארץ] ביום ההוא יהיה ייי אחד ושמו אחד (זכ' יד, ט) כל הנשמה תהלל יה הללויה (תה' קנ, ו).

צרור הפסוקים תה' קו, מד מח ⁷² שגור למדי בהקשרים ליטורגיים. תה' קו, מד כלול בפסוקי הזמרה הארץ ישראלים בכ"י אוקספורד 2700, דף 8 ע"א. במנהג רומניאה בא הרצף כולו בשולי מזמור היום בשבת. ⁷³ על מקראות אלה הוסיפו שם את תה' קנ כולו, מזמור שהפסוק האחרון שלו חותם אצלנו את הקטע. בסידור הקהל של בני ארץ ישראל בפוסטאט סונפו תה' קו, מד מז אל המזמור 'על נהרות בבל' (תה' קלז) שנכלל בפסוקי הזמרה של מנהג זה בשבתות. ⁷⁴ החיתומים הדוקסולוגיים של חמשת ספרי תהלים ידועים בשימושים רבים בתפילותינו, ובפרט בפסוקי הזמרה. אמנם לא כולם מובאים כאן, אבל אפשר שבמקור הובאו כולם, אלא שהמעתיק השתבש ברישומם. ⁷⁵

החטיבה נחתמת בציון לברכת 'יהללך יי אלהינו כל מעשיך', הלוא היא 'ברכת השיר' שנאמרה במנהגי ארץ ישראל לא רק בסוף אמירת הלל אלא (לעתים כמה פעמים) גם בתוך פסוקי דזמרה וכמעט תמיד גם בסופם. בני ארץ ישראל חתמו בברכה הזאת בהרבה קהילות גם את מזמורי השבת והחג שלהם. לשונה של הברכה ידועה בכמה וכמה גרסאות, קצרות וארוכות, ⁷⁶ ולפי שאצלנו היא נזכרת במילות הפתיחה שלה בלבד, אין אנו יודעים מה היה נוסחה בימי הסופר הזה ובמקומו. בהקשר זה למה שמובא אצלנו מופיעה הברכה גם בחיתום תפילת הערבית הארץ ישראלית שפרסם מאן בשעתו ושכבר דובר בה לעיל. ⁷⁷ בכ"י אוקספורד 2700, שמשם הבאנו מקבילה למצוי אצלנו מלשונות החיתום של עמידת שחרית אין ברכת

71 המקור שלנו משובש כנראה במקום הזה. תה' עב, יט כבר הובא לעיל, בקרב מקום, ונראה שהועתק כאן בטעות, במקום תה' קו, מח, שהמעתיק דילג על פתיחתו.

72 הקטע הורחב באמצעו ברצף פסוקים מתה' עב, יח יט שפתיחת שניהם כ'ברוך', כפתיחת פסוק מח.

73 ראה פליישר, תפילה, עמ' 210.

74 שם, עמ' 280.

75 פסוקים אלה ('ברוך יי לעולם אמן ואמן' וכו') ניצבים גם במנהגות שבימינו בסוף פסוקי דזמרה, וכך היה גם בשימושם של קצת בני ארץ ישראל; ראה פליישר, תפילה, עמ' 228. מלבד חשיבותם הדוקסולוגית של מקראות אלה, בשל לשונות 'ברוך' ואמן התכופות בהם, נראה שתפקידם היה גם לרמוז שאם כי לא נאמרו לפני כן אלא קצת מזמורי תהלים, הרי זה כאילו נאמרו כל חמשת החומשים על מזמוריהם. במקור שלנו חסרים הסיומים של הספר הראשון (מא, יד) והרכיעי (פט, נג). על השימוש בפסוקים אלה בתפילות ראה כעת נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 115-119.

76 לעניינה ולשימושיה של ברכה זו השווה פליישר, תפילה, לפי מפתח התפילות והפיוטים. ראה גם וידר (לעיל הערה 75), לפי המפתח (ערך 'יהללך').

77 ראה מאן (לעיל הערה 10), עמ' 324, על פי כ"י קיימברידג'.

השיר מופיעה, אבל החטיבה עצמה (דף 10 ע"א) נחתמת גם שם במעין 'ברכה':
'ברוך אתה יי אל ההודיות'.

חיתום המעמד

בימי בעל המגילה נחתמה תפילת הרבים בסדרה של איחולים שהושמעו מפי שליח ציבור באוזני הקהל. לשון הברכות, שנשתמרו אצלנו בסוף המגילה למקוטעין בלבד, היא כדלהלן:⁷⁸

הרחמן הוא יבנה ביתו היכלו ומקדשו מהרה בימינו [ואמרו אמן]
הרחמן ברחמיו יגן עליכם וירבה אתכם אמן
הרחמן יפתח לבינו לתורתו וינשם בלבנו אהבתו [ויראתו ואמרו אמן]
הרחמן יפתח לנו אוצר טובו יורד לנו גשמי רצון...]⁷⁹ ברכה ונדבה ואמרו
אמן]
הרחמן יושיע משיחו יעניהו משמי קו[דשו ב]גבורות ישע ימינו ואמרו אמן]
הרחמן הוא ישלח רפואתן שלכל חול[י.....]⁸⁰ רפואה שלימה קרובה מהרה
מידיו ואמרו אמן]
הר[חמן] ה[ן] ... יכ[לה] וישבור ויגוף את כל הקמים היועצים רעה [...] יפילם
יכניעם ישמידם יאבדם [...]
מעל כל עמו ישראל [...]... ואמרו אמן]

בהמשך נראים שרידים של שלוש שורות נוספות שהכילו גם הן ברכות מסוג זה. בשורה האחרונה (85) שרדו רק אותיות ספורות: הן רומזות בלי ספק לקטע 'נאל ר[חום שמך אל [חנןך שמך]', המובא תכופות בין קטעי הסיום של מעמדי התפילה הארץ ישראלים. לשונו המלא של הקטע עומד לפנינו במה שהדפיס מאן מכ"י קיימברידג',⁸¹ והוא כדלהלן:

אל רחום שמך אל חנון שמך אל ארך אפים שמך מלא רחמים רבים שמך ועלינו נקרא שמך ומוחל וסולח שמך. יי עשה עמנו צדקה למען שמך ורחם על עירך על עמך על עבדך על ארצך על מקדשך ע[ל] נחלתך ע[ל] מזבחך ע[ל] מעונך. שלח פדותנו מעימך חוס ברחמך הרבים ורחם עלינו והושיענו למען שמך הגדול והנורא.

78 טקסטים אלה מועתקים כשריד הלקוי של היריעה השנייה של המגילה. רוחבה של יריעה זו אינו ידוע, מפני שלא נשתמרה בה אפילו שורה שלמה אחת. לפי הרושם היא הייתה צרה מן היריעה הראשונה. ההשלמות המובאות בפנים בסוגריים מרובעים מסופקות, ויש להתייחס אליהן כאל השערות בלבד.

79 'רצון' בא בסוף שורה, ולכאורה חסרה שם עוד מילה אחת, אבל אין ביטחון בזה. ראה עוד להלן, הערות 84 ו-85.

80 יש להשלים כנראה 'עמו ישראל'.

81 ראה מאן (לעיל, הערה 10), עמ' 324.

חוסה יי על עמך ישראל ואל תתן נחלתך לחרפה למשל בם גוים למה יאמרו בעמים איה אלה[ניהם].

במקור הנזכר מועתק הקטע בסוף מעמד קריאת שמע של ערבית, לפני הקטע 'שמע ישראל' ו'אחד אלהינו', אם כן בסדר הפוך מן הבא אצלנו. נוסח מקוצר ממנו מועתק בכ"י קיימברידג', שגם הוא נדפס אצל מאן.⁸² הוא נצמד שם, בסוף עמידה של ערבית, אל קטע הסיום המובא על פי כ"י מוצרי אצל אסף;⁸³ גם שם הוא ניצב בסיום סדר קריאת שמע של ערבית. אין לדעת אם היה אצלנו המשך לקטע הזה; אפשר שבאו שם עוד דברי תחנונים, אבל אפשר שהמעמד כוון להסתיים בו או בסמוך אחריו.

השיטה להתחיל את תפילת הרבים, או לשלב בה, או לסיים אותה או חטיבות ממנה, בברכות לציבור אינה זרה לעולמן של תפילות ישראל. עקבותיה ידועים גם במנהגים המאוחרים.⁸⁴ מעניין שהברכה הראשונה הבאה אצלנו ('הרחמן הוא יבנה ביתו היכלו ומקדשו מהרה בימינו ואמרו אמן') מופיעה (במפתיע) גם בסדר פסוקי דזמרה שפרסם אסף מכ"י אנטונין 993; היא ניצבת שם מיד אחרי ברכת התורה שצוטטה לעיל.⁸⁵ קרוב לזה מה שהעתיק מאן מחטיבת פסוקי דזמרה של כ"י קיימברידג': 'כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתבנה עירך בימינו ותכונן היכלך בחיינו' וכו'.⁸⁶ לשון הברכה השנייה, 'יפתח לבנו לתורתו [וישם בלבנו] אהבתו ויראתו', ידועה מסוף תפילת 'ובא לציון'. גם מטבעות הלשון של הברכה השלישית ידועים: הצירוף 'אוצר טובו' כבר הוזכר לעיל מנוסח ברכת השנים, והלשון 'גשמי (או: טללי) רצון [...]'⁸⁷ נדבה וברכה' ידועה גם כן מן הברכה הזאת.⁸⁸ הברכה שלאחר מכן היא לשון הכתוב בתה' כ, ז. רק שתי הברכות האחרונות אין לשונן ידועה ממקום אחר. ברכה מפי שליח ציבור לקהל המתפזר

82 מאן, שם, עמ' 308.

83 ראה אסף (לעיל, הערה 10), עמ' 125.

84 השווה למשל לסדרת 'יהי רצון מלפני אבינו שבשמים', הנאמרת בימי שני וחמישי אחרי קריאת התורה במנהגי אשכנז ובמעמד ברכת החודש של מנהג ספרד, או לתפילת 'יקום פורקן' (השנייה) ו'מי שברך אבותינו' שלאחרי קריאת התורה בשבתות. כך הוא, בעיקרו של דבר, גם בקדיש, ויותר מזה יש במנהגי עדות שונות. ראה לעניין זה וידר (לעיל הערה 74), עמ' 140. רוב הברכות הללו נחתמות בפנייה אל הציבור לומר אמן ('ואמרו אמן' או 'ונאמר אמן'). מנהג ארץ ישראל היה כנראה משופע בפסקאות כאלו; ראה פליישר, תפילה, עמ' 243 ואילך, וכן שם, עמ' 248 הערה 124; וראה עוד הנ"ל, לסדרי התפילה (לעיל הערה 1), עמ' רמב רמג.

85 ראה לעיל הערה 63.

86 ראה מאן (לעיל הערה 10), עמ' 277.

87 כאמור לעיל (הערה 79) אפשר שחסרה שם מילה נוספת, ואולי היא 'ישועה'. וראה בהערה הבאה.

88 'טללי רצון ברכה ונדבה' נזכרים בברכת השנים בסידור הרמב"ם, וכך הוא במנהג תימן וספרד בימות החמה. 'גשמי רצון ברכה ונדבה' באים בספרד בעמידות של ימות הגשמים. הלשונות (רצון/ישועה/ברכה/נדבה) היו ידועות גם בארץ ישראל הקדומה, כמוכח מן השימוש התכופ בהן כמילות קבע בפיוטי טל וגשם.

אחרי התפילה חותמת גם את חטיבת הסיום שבכ"י אוקספורד 2700, דף 10 ע"א, שממנה כבר הובא לעיל. אבל לשון הברכה הזאת שונה, והיא כך: 'ברכת יי עליכם ברכנו אתכם בשם יי (תה' קט, ח) יי עוז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום (שם כט, יא). רחמך וחסדך זכור / ברית ראשונים לנו תזכור / אין לנו מעשים לזכור / ברית אברהם ויצחק ויעקב זכור'. אחר כך מעיר המעתיק: '[...] ויסגור. תם יכרוג', כלומר 'וישחווה. אחר כך יצאו'.⁸⁹

למעמד קטעי החיתום

הקטע המסיים אצלנו את תפילת הרבים דומה אפוא בקווים כלליים למה שכבר הובא מן הגניזה בידי מאן על פי כ"י קיימברידג' ; במקור זה נחתמת (בערך) כך תפילת ערבית בציבור. קרוב לזה מה שהעלינו מכ"י אוקספורד 2700, בתיאור חיתומה של תפילת שחרית. יש להניח שכך חתמו (קצת) בני ארץ ישראל את תפילות הציבור שלהם גם בימות החול וגם בשבתות ובחגים.⁹⁰ בכל המקרים, חטיבת החיתום החלה ב'שמע ישראל' ו'אחד אלוהינו' וכללה צורות של פסוקים ואמירות ליטורגיות. אחידות מסוימת ניכרה במקורות גם במבחר הפסוקים, אבל לא אחידות שלמה: פסוקים שגורים, המשמשים גם בהקשרים ליטורגיים אחרים (בעיקר בברכות השחר ובפסוקי דזמרה), מופיעים ונעלמים כאן חליפות, עתים ברצף ועתים בחילופי מקום. במקורות מאוחרים יותר משולבים כאן גם קטעי קילוס⁹¹ ותחנונים שונים, המקנים למעמד החיתום של התפילה מידה של רוממות. כמו בכל חטיבות הרשות בתפילתם של בני ארץ ישראל, ובפרט בברכות השחר ובפסוקי דזמרה גם כאן צצות לעתים ברכות 'שלא לצורך', כגון ברכת התורה או ברכת השיר. יש להניח שהתפילה כוונה להסתיים בברכה מפי שליח ציבור לקהל המתפזר.⁹²

קרבה גדולה ניכרת בין חטיבות הסיום הללו לגרסאותיהן ובין לקטי הפסוקים והאמירות הכלולים בברכות השחר ובפסוקי דזמרה של בני ארץ ישראל. הרושם הוא שקטעי הסיום מעוצבים ככוונת מכוון כנגד החטיבות המקבילות הבאות שם, וכמו מבקשים לסכם את עיקר מה שנאמר בהן. מבוקש זה הביא כנראה אל

89 השווה לזה את סיום החטיבה הזאת בכ"י קיימברידג' שפרסם מאן (לעיל הערה 10, עמ' 325): 'אך צדיקים יודו לשמך ישרים את פניך (תה' קמ, יד) כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו (וכו', מיכה ד, ה). כד בעי למפוק יאמר אלין פסוקי' (כשרוצה לצאת [מבית הכנסת] יאמר פסוקים אלה).

90 ראה גם לעיל הערה 63.

91 כגון הליטניה 'אין כאלוהינו', המשולבת בחטיבה הזאת בשני המקורות המקבילים שצוינו זה עתה: ראה אצל מאן (לעיל הערה 10), עמ' 324 ; כ"י אוקספורד 2700, דף 10 ע"ב.

92 גם קטעי הברכה לציבור שנשתמרו בתפילות שלנו (ראה לעיל הערה 81) כווננו להיאמר בסוף התפילה, שהרי סוף קריאת התורה הוא סוף תפילת שחרית בשבתות. גם המיסה הנוצרית נחתמת, כידוע, בברכה לקהל.

סיום התפילה קטעים שמקומם לא יכירם שם, כגון ברכת התורה וברכת השיר.⁹³ שאלה הראויה לעיון מעמיק היא מה הייתה כוונתם של הקדמונים בהכפלה זו, בזעיר אנפין, של חטיבה ליטורגית שכבר נאמרה (בשחרית לפחות) לפני כן. אפשר שהפסקאות מברכות השחר ומפסוקי הזמרה הושתלו בקטעי הסיום מתוך רצון להעניק לחטיבות הללו, שנאמרו ברגיל מפי היחידים בלבד, מעמד מוכר, ולו סמלי, בתפילת הרבים. העובדה שבמגילה שלפנינו קווי הדמיון שבין חטיבת הסיום ובין פסוקי דזמרה מובלטים בהדגשה אפשר שהיא מלמדת שההרכב המובא כאן קדום מאוד. התמעטות חטיבת הסיום בכלל, ובפרט התמעטות זיקתה אל פסוקי הזמרה בכתבי היד שנידונו לעיל, אפשר שהיא תוצאה של התחזקות מעמדם של פסוקי הזמרה בתפילה: קביעות אמירתם גם בבית הכנסת (ולו מפי היחידים בלבד) ביטלה את נחיצות החזרה (המוקטנת) עליהם מפי החזן. אם השערה זו נכונה, משמע ממנה שחטיבת הסיום (כהרכבה לפנינו) יעודה הייתה להיאמר בראשונה רק בשחרית. היא הועברה לשמש גם בערבית (ובמנחה?) כדי לא להפלות לרעה את שאר התפילות או כדי לקיים בכולן זכר לקילוס הבורא בפסוקים. אבל החומר שנידון כאן מועט מדי, וקשה להסיק ממנו מסקנות נחרצות. עיון בממצאי הגניזה יעלה מן הסתם גרסאות נוספות לחטיבת התפילה הזאת, ואלו יאפשרו בלי ספק הבנה עמוקה יותר של הרכבה ושל אופייה.

93 מטעם זה אין להעלות על הדעת מהלך הפוך, שפסוקי דזמרה עוצבו כבבואה מורחבת של קטעי הסיום הנידונים כאן.